

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАГОРОД (IX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ) (парламентське дослідження)*

Вступ.

Факти відзначення окремих осіб спеціальними нагородами відомі з найдавніших часів та вперше описані в працях грецьких і римських істориків. У Стародавній Греції такі нагороди носили назву «фалара», виготовлялися з міді, бронзи, срібла чи золота та мали вигляд металевих кругів невеликого діаметру (до 10 см). «Фаларами» відзначалися передусім успішні воїни, а також верхівка знаті чи наближені до правителя особи. «Фалари» кріпилися до військових обладунків або зброї коня, пізніше до одягу. Сам факт носіння «фалари» був своєрідною ознакою доблесті або знатного походження. У стародавніх римлян найвищою нагородою був вінець із золота, яким нагороджували лише полководців. Воїнів, які прославилися в боях, римляни нагороджували «фаларами» та браслетами, виготовленими з бронзи чи зі срібла.

Із найдавніших часів одним із найпоширеніших способів відзначення осіб, які вирізнялися хоробрістю та доблестю у боях, стало вручення їм зброї, яку спеціально прикрашали коштовним камінням, а також ручних чи шийних браслетів, які виготовлялися з бронзи, срібла чи золота. Така традиція згодом поширилася в усій Європі, у тому числі й на українських землях. Таким чином, витоки української нагородної справи практично нічим не відрізнялися від загальноєвропейської традиції.

Основна частина.

Нагороди та відзнаки у Київській Русі (IX–XIII ст.)

Об'єднання розрізнених слов'янських князівств у IX ст. в єдину державу, яка отримала назву Київська Русь, потребувало для стримування відцентрових тенденцій та захисту від ворогів значної військової сили. Із цією метою при кожному князеві створювалися дружини – військові підрозділи, для яких військова підготовка стала єдиною професією, а участь у битвах – звичайною справою. Тож відзначення успішних воїнів спеціальними відзнаками було нагальною вимогою часу.

Першими поширеними нагородами у Київській Русі були шийні гривни. Відомості про них наведено у «Повісті минулих літ». Так, у літописній оповіді за 1015 рік, в якій описується вбивство князя Бориса людьми Святополка, згадується близький до Бориса отрок Георгій. Літописець свідчить, що «його сильно любив Борис, навіть возложив був на нього гривну велику золоту». Далі літописець зазначає, що повбивавши прихильників Бориса, нападники почали грабувати вбитих, а «у Георгія ж не могли вони швидко зняти гривни з шії. І відрубали вони голову його, і так зняли гривну»¹. Чергова згадка про нагородну золоту гривну міститься у Київському літописі під 1147 роком в

¹ Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit07.htm>

описі подій київського повстання. Повсталі, які переслідували князя Ігоря, накинулися на боярина Михаля, який його захищав. За свідченням літопису, «б'ючи ж Михаля, вони обірвали хреста на ньому з цепами, а в нім [хресті], гривня золота»².

Слід відзначити, що золота шийна гривня і золотий шийний ланцюг були в Київській Русі найвищими відзнаками, якими нагороджували лише знатних осіб – воєвод і бояр. Дружинників князя за військові подвиги нагороджували срібними або бронзовими гривнями.

Шийні нагородні гривни мали вигляд переплетених між собою металевих смужок або ланцюжків, розплющених на кінці. На плаский кінець гривни часто наносилися рослинні орнаменти або зображення тварин, як реальних, так і міфічних. У такому вигляді шийні гривни як нагороди проіснували аж до монгольської навали та занепаду Київської Русі, а також використовувалися в Галицько-Волинській державі.

Шийні гривни Київської Русі XI – XII ст.³

² Київський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit15.htm>

³ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 27.

Нагороди та відзнаки Запорізької Січі та Гетьманщини (XVI – XVIII ст.)

Українське козацтво, яке боролось за свої права і вольності та відзначилося обороною рідних земель від усіх сусідів, які зазіхали на українські землі, створило власну військово-лицарську республіку – Запорізьку Січ. Військово-політичний та цивільно-адміністративний устрій Січі після Української революції середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького став прообразом Української держави – Гетьманщини.

Українське козацтво, яке значну частину часу проводило у військових походах, створило власну систему нагород і відзнак для тих осіб, які проявили себе у битвах. Будучи людьми військовими, для яких зброя є найбільшою цінністю, козаки в основу нагород поставили зброю. Козаків, які найбільше відзначилися в боях, нагороджували переважно шаблями, які часто були трофеєм, знятим зі знатного супротивника. Крім того, козацькі гетьмани та козацька старшина нерідко отримували нагородні шаблі від польських королів або російських царів, а також іноземних послів. Так, відомим є факт нагородження польським королевичем Володиславом IV гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного мечем з королівської зброярні за мужність, проявлену у битві під Хотиним у 1621 році.

Нагородна козацька зброя XVII – XVIII ст.⁴

⁴ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 32.

Козацька держава – Гетьманщина – мала власну оригінальну систему військових відзнак. Називалися вони клейнодами, або клейнотами, і з'явилися в козацькому війську наприкінці XVI століття, поширившись у роки Української революції під проводом Богдана Хмельницького. Як відомо, 1655 року для урочистого виїзду гетьман мав червону корогву з образом архангела Михаїла, бунчук з білого кінського хвоста і біле знамено з гаптуванням герба Богдана Хмельницького. За часів Речі Посполитої клейноди як атрибут влади та гідності надавали козацькому війську польські королі, а пізніше – російські царі. Клейноди виконували роль загальновійськових відзнак або відзнак посадових осіб. До перших належали гетьманська булава, бунчук, печатка, корогви, литаври, бубни, палиця з комишу, або комишина, іноді також козацька «гармата», тобто артилерія. Власні відзнаки мала й нижча старшина, наприклад, полковник – пернач, корогву і значок, сотник – корогву.

Бунчук. Литаври козацькі XVII ст.⁵

⁵ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 35.

Ці ознаки своєї влади козаки дуже цінували й передавали новому гетьману з особливими почестями. Коли відбувалися вибори гетьмана, старшина урочисто виносила перед громадою на червоних подушках клейноди: булаву, бунчук, корогву та печатку. На урочистих виступах гетьман тримав булаву у правій руці. Коли гетьман був серед війська або відбувалася козацька рада за його участю, бунчук тримав бунчужний за гетьманом. Бунчуком називали дерев'яну палицю 3 метри завдовжки, увінчану металевою кулею, з-під якої звисало кінське волосся, прикрашене різнокольоровими плетеними пасмами зі шкіри або вовняних ниток.

Відзнака гетьмана – булава – відома у Запорозькому Війську з кінця XVI сторіччя. Як своєрідну нагороду-відзнаку її надавали польські королі або московські царі. Богдан Хмельницький, наприклад, мав булави від польського короля Яна Казимира та російського царя Олексія Михайловича. Спочатку козацькі полковники мали за власну відзнаку булави, а пізніше перначі, або шестопери. Зовні перначі нагадували булави, їх так само прикрашали коштовним камінням, різьбленням, але замість кулі на кінці вони мали шість металевих пластин – пера (звідси й походить назва цієї зброї).

Козацька булава XVIII ст.⁶

⁶ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 31.

Козацькі перначі XVII – XVIII ст.⁷

Разом із тим слід відзначити, що козацькі клейноди не були нагородами в повному значенні цього слова, вони правили за посадові знаки, які надавалися до посади. Власної системи нагородних знаків, наприклад орденів, хрестів, медалей, у козацькому війську запроваджено не було.

Однак на той час система орденських відзнак ще не була розвинута і в Західній Європі. Так, до найдавніших у Європі орденських знаків належать англійський орден Підв'язки (1349 р.), Савойського герцогства – Благовіщення (1362 р.), бургундський, а згодом іспанський та австрійський – Золотої Руни (1429 р.), шведський – Меча (1522 р.), французький – Святого Духа (1579 р.). Сусідні з українськими землями держави у період розквіту козацтва ще не мали власних орденських нагород. Так, російський Орден

⁷ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 34.

Андрія Первозваного було засновано 1698 року, а польський Орден Білого Орла – 1705 року.

Українські нагороди та відзнаки початку ХХ століття

Перші українські нагороди на початку ХХ століття були започатковані Українськими січовими стрільцями (УСС) у роки Першої світової війни (1914–1918 роки). Легіон УСС постав на терені Галичини в серпні – вересні 1914 року з 2,5 тис. добровольців-українців, що окремим військовим формуванням увійшли до складу XXV корпусу австро-угорської армії. Вже у 1915–1916 роках серед легіонерів УСС почали активно поширюватися ідеї створення власної системи відзнак і нагород, які відрізняли б січових стрільців від інших вояків австро-угорської армії.

Перші такі відзнаки, видані в 1916 році, носили або з лівого боку кашкета, або на грудях. Були вони круглі або щитовидні за формою і мали зображення галицького лева, що спинається на гору, Архистратига Михаїла, якого стрільці вважали за небесного покровителя українства, тризуб та відповідні написи. Виготовляли ці відзнаки здебільшого у Відні або нашвидкуруч у польових умовах з олова, цинку, бронзи, навіть з целофану. Дотепер відомі понад 50 аналогічних відзнак УСС. Увінчував справу творення відзнак Легіону УСС запроваджений у 1918 році Центральною управою Українських січових стрільців хрест Легіону УСС, або, як часто його називають, Гуцульський хрест.

Цей знак став по суті першою досить масовою нагородою українських вояків. І хоч ця нагорода призначалася лише для вшанування учасників окремого військового формування, значення її для подальшого становлення й розвитку української нагородної спадщини важко переоцінити. В її формі й змісті втілилися нові підходи до творення нагородних знаків України, які згодом були розвинуті в нагородних відзнаках української діаспори.

Хрест Легіону УСС започаткував установавання відзнак на уславлення окремих історичних подій. У наступних знаках за його зразком будуть також широко використовувати національні культурні традиції, національну символіку, різноманітні абрєвіатури та написи, які несуть додаткову інформацію і ніби закодовують конкретні історичні події.

Форма знака – хрест – також була обрана не випадково. За традицією, від початку ХVІІІ століття хрестами нагороджували військових за участь у воєнних кампаніях чи окремих битвах. Неодмінним елементом хреста для українських вояків стає стрічка, що зближує традицію носіння таких відзнак із загальноєвропейською та світовою. В усіх подальших модифікаціях знаків хрестів, заснованих Директорією, урядом Української Народної Республіки (УНР) у екзилі чи ветеранськими організаціями української діаспори, дотримано започаткованих хрестом Легіону УСС принципів побудови військових відзнак-хрестів.

Знак хреста Легіону Українських січових стрільців був створений за проектом члена Пресової квартири Легіону УСС, митця Леона Геца. Знак встигли виготовити у Відні в серпні 1918 року, саме напередодні розпаду

Австро-Угорської імперії. Цікаво, що метал для виготовлення знака (бронза) постачався за правління Павла Скоропадського з Української Держави. Хрест мав два розміри: більший, «парадний» (45 мм у діаметрі) та менший «на щодень» (діаметром 36 мм). Таким чином, Хрест Легіону УСС став першою відзнакою на нагородній ниві України.

Хрест Легіону Українських Січових Стрільців. 1918 р.⁸

Українська нагородна справа під час Української революції (1917 – 1921 років)

Українські державотворчі змагання активізувалися після початку революційних подій 1917 року. Зусиллями соціалістичних політичних сил і

⁸ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 55.

громадських організацій на початку березня 1917 року постав прообраз українського парламенту – Українська Центральна Рада. Легалізація Української Центральної Ради відбулася шляхом її визнання Тимчасовим урядом, а легітимізація – шляхом висловлення їй довіри представниками Українського національного з'їзду, Військового, Селянського та численних губернських з'їздів, а також поповнення її складу представниками від інших партій та професійних груп населення й національних меншин⁹.

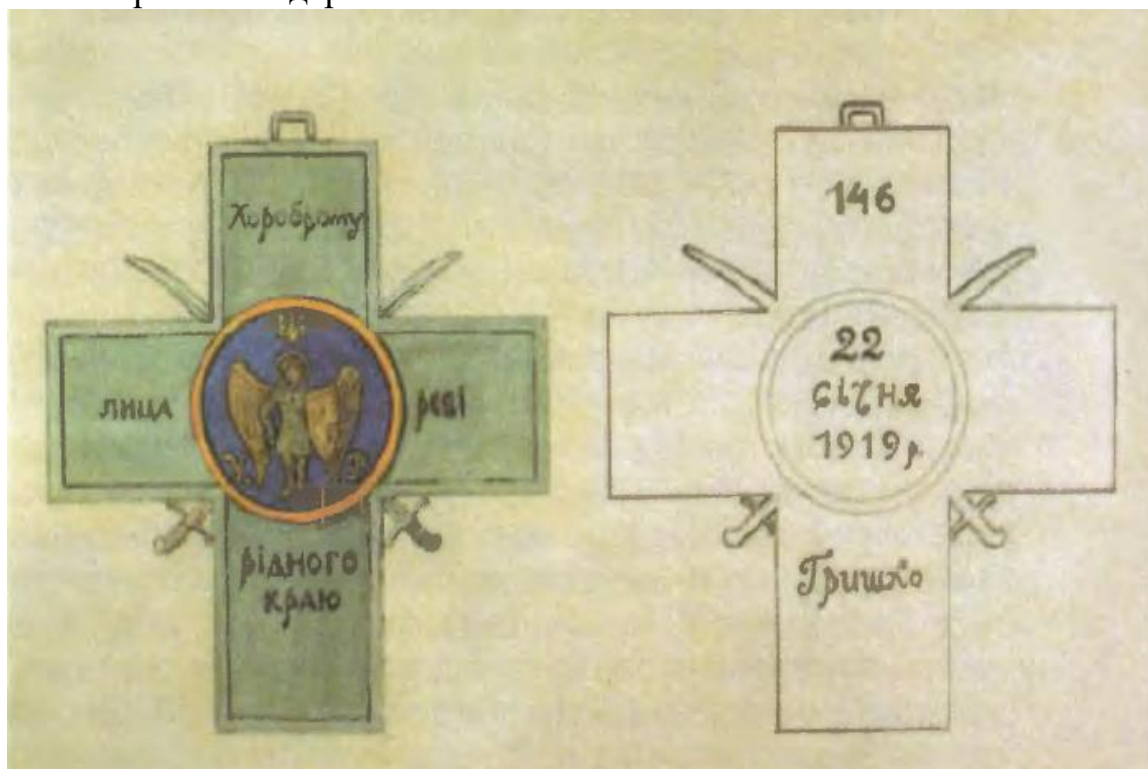
Українська Центральна Рада своїм 3 Універсалом 7 листопада 1917 року проголосила утворення Української Народної Республіки. 22 січня 1918 року Українська Центральна Рада оприлюднила 4 Універсал, яким проголосила незалежність Української Народної Республіки. Українська Центральна Рада також започаткувала розбудову власних збройних сил, однак про створення системи нагород того досі нічого невідомо.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 року до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, який проголосив утворення Української Держави. Будучи військовим, Павло Скоропадський чітко усвідомлював потребу створення системи державних нагород і відзнак. Із цією метою було створено спеціальну комісію, яка й мала розробити проекти відповідних нагород та відзнак. Окремі відомості про її діяльність дійшли до нас з рукопису сотника Бориса Монкевича «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року». За свідченням Бориса Монкевича, при Головному штабі армії Української Держави було створено окрему комісію для вироблення військових орденів, очолював її полковник Галич, працювали в ній відомі митці Георгій Нарбут та Вадим Модзалевський. Комісія мала розробити проекти військових нагород, але запропонувала та подала на затвердження цілу систему відзнак не тільки для військовиків, а й цивільних: ордени – князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадському полі), Святого Архистратига Михаїла (за військову хоробрість); хрести – Залізний хрест (за визвольну боротьбу), Святого князя Володимира (за державну цивільну службу), а також хрест та зірка Слава і Відродження України. Окремою нагородою, яку планувалося встановити, був орден Святої княгині Ольги – за заслуги жінок на громадському полі. Запропонована комісією система нагород України, яку в загальних рисах охарактеризував Борис Монкевич, по суті стала першою спробою держави надати справі творення нагородних відзнак системного характеру. Прикметно, що нагороди пропонувалося встановити не лише для військових, а й цивільних осіб, які відзначилися у сфері державного будівництва. Однак на практиці реалізувати напрацювання комісії не вдалося у зв'язку з антигетьманським повстанням і відновленням Української Народної Республіки на чолі з Директорією.

10 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР постановила запровадити відзнаки Республіки та Слава України, а 24 січня Директорія

⁹ Мищак І. М. Хай буде Україна вільною (Державотворчий процес під час Української революції 1917 – 1921 років). К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2018. С. 14.

прийняла відповідний закон. Він став першим державним правовим документом, який започаткував власні нагороди незалежної України. Закон був лаконічний і складався з чотирьох пунктів. Ним скасовувалося носіння на території УНР усіх орденських та інших відзнак колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї, дуже популярних в українській армії. Закон проголошував установа в УНР двох відзнак – Республіки (двох ступенів) – «для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України, як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, і за весь час відродження Української Народної Республіки», та Слава України (також двох ступенів) – для «тих старшин та козаків, котрі виявили своє лицарство у бою». Однак статuti відзнак, які б визначали порядок нагородження та інші необхідні атрибути, а також додаткові документи, які мали регламентувати функціонування нагород у суспільстві, ухвалити вже не вдалося. Готувати їх у лютому – березні 1919 року було просто неможливо через воєнно-політичні обставини: війська Директорії відступали на північне Поділля та Волинь під натиском більшовицьких військ. Надалі за дорученням Директорії та Військового міністерства УНР розроблялися проекти інших нагород УНР, їх статuti, порядки нагородження тощо. На практиці ці ідеї не були реалізовані у зв'язку із втратою Української державності.

Проект Ордена Республіки УНР. 1919 рік. Реконструкція В. Бузала¹⁰.

На західноукраїнських землях наприкінці 1918 року розпочався власний державотворчий процес, який проходив у складних умовах польсько-

¹⁰ Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. С. 63.

української війни. 13 листопада 1918 року Українська Національна Рада – новостворений парламент – затвердила Конституційні основи держави – «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», нова держава отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Після проголошення злуки Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою 22 січня 1919 року ЗУНР отримала назву Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Перебуваючи у стані війни та потребуючи відзнак для військових, ЗОУНР почала підготовку власної нагородної системи. Рада Державних Секретарів ЗОУНР 30 квітня 1919 року в Станіславі (нині – Івано-Франківськ) видала розпорядження про встановлення відзнак Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Оружний Тризуб та Хрест учасництва.

Заснування одразу кількох відзнак свідчило про розуміння урядом ЗОУНР небезпеки польського наступу й необхідності масово вшанувати борців за справу УНР – як військових, так і цивільних. Про масовий характер нагородження свідчила й кількість ступенів відзнак. Так, Тризуб з вінцем та Медаль Тризуба мали бути чотирьох ступенів. До кожного ступеня Тризуба з вінцем мала додаватися і відповідна матеріальна винагорода: до I ступеня – 2000 гривень, до II ступеня – 1000 гривень, до III ступеня – 200 гривень, до IV ступеня – 100 гривень. До Медалі Тризуба та Хреста учасництва грошова винагорода не передбачалася.

Рада Державних Секретарів ЗОУНР 30 квітня 1919 року визначила порядок представлення до нагородження заснованими відзнаками. Окремий розділ розпорядження Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 року стосувався опису нагород. Однак нагородження заснованими урядом Західноукраїнської Народної Республіки відзнаками так і не відбулося. Розпочате виготовлення знаків у Відні спершу натрапило на технічні труднощі, а згодом, з утратою державності ЗУНР, і зовсім припинилося.

Висновки.

Становлення нагородної системи на українських землях було тісно пов'язане з періодами української державності. До проголошення державної незалежності України в 1991 році можна виокремити три такі періоди: 1) Київська Русь і Галицько-Волинська держава; 2) Запорізька Січ і Гетьманщина; 3) Українська державність 1917–1921 років. На всіх цих періодах нагородна традиція України перебувала у тісному зв'язку з нагородною традицією європейських держав – від перших нагород Київської Русі – шийних гривен і хрестів, нагородної зброї козацького періоду, до проектів орденів періоду Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Література:

1. Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. 480 с.

2. Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit07.htm>
3. Київський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit15.htm>
4. Мищак І. М. Хай буде Україна вільною (Державотворчий процес під час Української революції 1917 – 1921 років). К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2018. 141 с.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

** Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений чи перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*